

XI–XII ASR YODGORLIKLARIDA FONETIK ALMASHINUV JARAYONLARI

Ergashova Gulsanam Valijon qizi

Farg‘ona davlat univesiteti filologiya fakulteti

o‘zbek tili yo‘nalishi 23.85-guruh talabasi

E-mail: gulsanamergashova@774gmail.com

ORCID ID 0009-0009-1126-4574

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20793402>

Annotatsiya: Mazkur maqolada XI–XII asr turkiy adabiy tilida kuzatiladigan d-lashish va y-lashish hodisalari tarixiy-fonetik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda qadimgi turkiy yozma yodgorliklar, xususan “Devonu lug‘otit turk”, “Hibat ul-haqoyiq”, “Qutadg‘u bilig”, “Oltun Yoruq”, “Tafsir”, O‘rxun-Enasoy bitiklari, Kultegin va To‘nyuquq yodgorliklari materiallari asosida fonetik o‘zgarishlarning yuzaga kelish sabablari hamda ularning hozirgi o‘zbek adabiy tili shakllanishidagi o‘rni yoritiladi.

Kalit so‘zlar: d-lashish, y-lashish, tarixiy fonetika, qadimgi turkiy til, O‘rxun bitiklari, Devonu lug‘otit turk, Hibat ul-haqoyiq, Oltun Yoruq, o‘zbek tili tarixi, fonetik taraqqiyot.

Аннотация: В статье рассматриваются явления d-лашения и y-лашения в тюркском литературном языке XI–XII веков. На основе памятников «Диван лугат ат-турк», «Хибат ул-хакаик», «Кутадгу билиг», «Алтун Ярук», древнетюркских рунических надписей и других источников анализируются историко-фонетические процессы и их влияние на формирование современного узбекского языка.

Ключевые слова: d-лашение, y-лашение, историческая фонетика, древнетюркский язык, Диван лугат ат-турк, Хибат ул-хакаик, Кутадгу билиг, история узбекского языка.

Abstract: This article analyzes the phonetic phenomena of d-shift and y-shift in the Turkic literary language of the 11th–12th centuries. Drawing on sources such as *Dīwān Lughāt al-Turk*, *Hibat al-Haqāyiq*, *Qutadg‘u Bilig*, *Altun Yaruq*, and the Old Turkic inscriptions, the study examines the historical development of these sound changes and their contribution to the formation of modern Uzbek.

Keywords: d-shift, y-shift, historical phonetics, Old Turkic, *Dīwān Lughāt al-Turk*, *Hibat al-Haqāyiq*, *Qutadg‘u Bilig*, history of Uzbek, phonetic development.

Turkiy tillarning tarixiy rivojlanishida fonetik o‘zgarishlar til taraqqiyotining eng muhim ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Har bir tarixiy davrda ayrim tovushlarning almashishi, talaffuzning soddalashishi yoki murakkablashishi natijasida yangi fonetik me‘yorlar yuzaga kelgan. XI–XII asrlar turkiy adabiy tili ham ana shunday o‘zgarishlarni o‘zida mujassam etgan davr bo‘lib, ayniqsa d-lashish va y-lashish hodisalari bu davr tilining xarakterli belgilaridan sanaladi. Ushbu hodisalarni o‘rganish nafaqat tarixiy fonetika, balki etimologiya, qiyosiy tilshunoslik va zamonaviy o‘zbek tilining shakllanish tarixini yoritishda ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Qadimgi turkiy tilning dastlabki bosqichlarida hozirgi ayrim so‘zlarda uchraydigan y tovushi o‘rnida d tovushi qo‘llangan. Bu holat ayniqsa so‘z o‘rtasi va so‘z oxirida

yaqqol kuzatiladi. Keyingi davrlarda esa d tovushi ayrim lahjalarda yumshab y tovushiga aylangan va natijada yangi fonetik shakllar yuzaga kelgan. Shu sababli tarixiy manbalarda adaq-oyoq, qadg'u-qayg'u, qudruc-quyruq, qadin-qayin kabi fonetik qatorlar uchraydi.

O'rxun-Enasoy bitiklari d-lashish hodisasining eng qadimgi yozma dalillarini o'zida saqlagan yodgorliklar hisoblanadi. Kultegin va To'nyuquq bitiklarida qadimgi fonetik tizimning izchil saqlangani kuzatiladi. Ushbu bitiklarda uchraydigan adaq, qadin, kedin, quduğ kabi birliklar keyinchalik ayrim turkiy tillarda fonetik o'zgarishga uchragan. Bu esa VIII asrdayoq d-lashish hodisasi faol bo'lganini va y-lashish keyingi davr mahsuli ekanini ko'rsatadi. Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asari tarixiy fonetik tadqiqotlar uchun alohida ahamiyatga ega. Muallif turli turkiy qabilalarning talaffuz xususiyatlarini qayd etib, ayrim hududlarda d-lovchi, boshqalarida esa y-lovchi xususiyatlar mavjudligini ko'rsatadi. Bu esa XI asrga kelib ham fonetik birliklar bir xil rivojlanmaganini, lahjalar o'rtasida muayyan tafovutlar saqlanib qolganini isbotlaydi. Asarda quduğ shaklining uchrashi qadimgi fonetik qatlamning davom etganidan dalolat beradi. Ahmad Yugnakiy qalamiga mansub “Hibat ul-haqoyiq” asarida ham tarixiy fonetikaning muhim namunalarini uchraydi. Undagi qadg'u shakli bugungi qayg'u so'zining tarixiy manbai hisoblanadi. Xuddi shuningdek, ked- fe'li zamonaviy kiyfe'lining qadimgi shakli sifatida qiziqish uyg'otadi. Kedim va kiyim o'rtasidagi tarixiy bog'liqlik d-lashish va y-lashishning fe'llar hamda yasama otlarda ham faol kechganini ko'rsatadi.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” asari XI asr adabiy tilining fonetik manzarasini aks ettiruvchi eng muhim manbalardan biridir. Asarda adaq, yadag', qudruc, adir, edgü kabi ko'plab birliklarning qo'llanishi qadimgi d tovushining hali faol ekanini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ayrim shakllarda keyingi taraqqiyotga zamin bo'lgan fonetik siljishlar ham kuzatiladi. Mazkur yodgorlik tarixiy fonetika uchun nafaqat leksik material, balki tovush almashuvining qonuniyatlarini aniqlash imkonini beruvchi muhim manbadir.

“Oltun Yoruq” yodgorligida uchraydigan ud, udi, uduğ kabi shakllar bugungi uy, uyqu, uyg'oq birliklarining tarixiy ildizlarini yoritadi. Bu misollar y-lashish hodisasi ayrim hollarda boshqa fonetik jarayonlar bilan uyg'unlashgan holda amalga oshganini ko'rsatadi. Natijada so'zlarning nafaqat talaffuzi, balki morfologik ko'rinishi ham asta-sekin o'zgargan.

“Tafsir” yodgorligida uchraydigan ayaq shakli tarixiy jihatdan adaq va hozirgi oyoq shakllari o'rtasidagi oraliq bosqich sifatida qiziqarlidir. Shuningdek, büyüg, eygü kabi birliklar keyinchalik buyuk va ezgu ko'rinishiga kelgan. Bu o'zgarishlar fonetik rivojlanishning murakkab va ko'p bosqichli jarayon ekanini ko'rsatadi. Tarixiy fonetik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, d-lashish va y-lashish hodisalari tasodifiy emas, balki tilning ichki rivojlanish qonuniyatlari bilan chambarchas bog'liq. Talaffuzdagi qulaylik, lahjalararo aloqalar, adabiy me'yorlarning shakllanishi va ijtimoiy omillar bu jarayonga ta'sir ko'rsatgan. Natijada ayrim so'zlarda qadimgi shakllar uzoq vaqt saqlanib qolgan bo'lsa, boshqalarida fonetik yangilanish tezroq amalga oshgan. Mazkur hodisalarni o'rganish hozirgi o'zbek tilidagi ko'plab so'zlarning etimologiyasini aniqlash imkonini beradi. Qayg'u, quyruq, qayin, oyoq, kiyim, buyuk,

ezgu kabi birliklarning tarixiy taraqqiyoti qadimgi yozma manbalar asosida izohlanadi. Bu esa tarixiy lugʻatshunoslik va qiyosiy-tarixiy grammatika uchun muhim ilmiy asos yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, XI–XII asr adabiy tilida d-lashish va y-lashish hodisalari turkiy tillar fonetik taraqqiyotining asosiy qonuniyatlaridan biridir. “Devonu lugʻotit turk”, “Hibat ul-haqoyiq”, “Qutadgʻu bilig”, “Oltun Yoruq”, “Tafsir” hamda Oʻrxun-Enasoy bitiklari ushbu jarayonni yorituvchi eng muhim manbalar hisoblanadi. Ularning qiyosiy tahlili d tovushining asta-sekin y tovushiga almashishi uzoq davom etgan tarixiy jarayon boʻlganini koʻrsatadi. Mazkur fonetik hodisalar zamonaviy oʻzbek adabiy tilining shakllanishida muhim rol oʻynagan boʻlib, tarixiy fonetika, etimologiya va turkiy tillarning qiyosiy tadqiqotlarida bugungi kunda ham dolzarb ilmiy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Baskakov N. A. Tyurkskiye yazyki. — Moskva: Izdatelstvo vostochnoy literatury, 1960. — 246 b.
2. Kononov A. N. Grammatika yazyka tyurkskix runicheskix pamyatnikov VII–IX vv. — Leningrad: Nauka, 1980. — 256 b.
3. Mahmud Qoshgʻariy. Devonu lugʻotit turk / Tarjimon S. Mutallibov. 3 jild. — Toshkent: Fan, 1960–1963.
4. Yusuf Xos Hojib. Qutadgʻu bilig. — Toshkent: Fan, 1971.
5. Ahmad Yugnakiy. Hibat ul-haqoyiq. — Toshkent: Fan, 1971.
6. Oltun Yoruq (Tarixiy matnlar). — Toshkent: Fan, 2007.
7. Qadimgi turkiy til: Oʻquv qoʻllanma. — Toshkent: Oʻzbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2008. — 184 b.
8. Sodiqov Q. Qadimgi turkiy til. — Toshkent: Akademnashr, 2020.
9. Kultegin bitigi. // Qadimgi turkiy til. — Toshkent: Fan, 2011.
10. Toʻnyuquq bitigi. // Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar xrestomatiyasi. — Toshkent: Oʻzbekiston, 2005.
11. Malov S. Ye. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. Teksty i issledovaniya. — Moskva–Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR, 1951. — 451b.
12. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. — Toshkent: Fan, 1992.
13. Oʻzbek tili tarixi: Oliy taʼlim muassasalari uchun darslik. — Toshkent: Universitet, 2017. — 320 b.